Potrzeby osób z niepełnosprawnością a budżet obywatelski. Wyniki ankiety opinii wśród społeczności warszawskiego Muranowa

Adrianna Krzywik

<https://orcid.org/0000-0002-7261-8606>

Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie

Iwona Nowakowska

<https://orcid.org/0000-0001-7701-5612>

Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie

Streszczenie

Budżet obywatelski w Warszawie stanowi formę zaangażowania obywateli w planowanie przestrzeni miasta. Zgłaszane w budżecie projekty dotyczą między innymi fizycznego przekształcania przestrzeni, organizowania wydarzeń integrujących społeczność czy też programów edukacyjnych. Każda z powyższych kategorii może decydować o włączaniu osób z niepełnosprawnością w społeczeństwo. Inkluzja społeczna w perspektywie zmiany miasta to interesujące i wciąż w nieznanym stopniu przebadane zjawisko. Niniejszy artykuł stanowi analizę treści projektów na rzecz osób z niepełnosprawnością zgłoszonych oraz realizowanych w ramach budżetu obywatelskiego w Warszawie w latach 2015–2020. Na podstawie zebranego materiału zostało przeprowadzone badanie ilościowe, a wyniki posłużyły do sformułowania wniosków dotyczących tego, w jaki sposób przestrzeń miejska jest wykorzystywana i przekształcana dzięki oddolnym inicjatywom obywatelskim do potrzeb osób z niepełnosprawnością. Przedstawiamy implikacje naukowe wyżej wymienionej analizy w nurcie socjologii miasta oraz psychologii środowiskowej i rehabilitacyjnej.

Słowa kluczowe

budżet obywatelski, niepełnosprawność, przestrzeń miejska, sprawczość, wspólnotowość.

Needs of people with disability and the participatory budget. Results of an opinion survey among Warsaw Muranów community

Abstract

The participatory budget in Warsaw is a form of citizen involvement in city planning. The projects submitted in the budget concern, among other things, the physical transformation of space, organizing events integrating the community, and educational programs. Each of the above categories may determine the inclusion of people with disabilities in society. Social inclusion in the perspective of city change is an interesting and still rarely researched phenomenon. This article is an analysis of the content of projects for people with disabilities submitted and implemented under the participatory budget in Warsaw in the years 2015–2020. On the basis of the collected material, a quantitative study was conducted and the results were used to formulate conclusions on how urban space is used and transformed through grassroots initiatives for people with disabilities. We present the scientific implications of the abovementioned analysis in the contexts of city sociology and environmental and rehabilitation psychology.

Keywords

agency, communion, disability, participatory budget, urban space.

Mieszkańcy miasta z niepełnosprawnościami są osobami mierzącymi się z szeregiem barier architektonicznych i społecznych, które mogą utrudniać im funkcjonowanie w przestrzeni. Odpowiedzią na te ograniczenia może być udział czynny (głosowanie) i bierny (pisanie własnych projektów i poddawanie ich pod głosowanie) w budżecie obywatelskim. Niniejszy artykuł skupia się na opiniach społeczności lokalnej warszawskiego Muranowa na temat tego, w jaki sposób budżet obywatelski może służyć osobom z niepełnosprawnościami.

Badania wskazują, że w Polsce wzrasta liczba osób angażujących się w działania ukierunkowane na niesienie korzyści innej osobie, grupie osób lub ogólnej poprawie otaczającej rzeczywistości (np. ESS 2014, CBOS 2008, 2011). Tym samym umacnia się poczucie sprawczości obywatelskiej (Brodziak 2016, Peret-Drażewska 2014). Poczucie sprawczości ma znaczenie dla kształtowania świadomości o przynależności jednostki do społeczeństwa oraz jej decyzyjności (Brodziak 2016). Kształtowanie przestrzeni miejskiej, wytwarzanie miejsc (np. miejsc użyteczności publicznej z niezagospodarowanej dotychczas przestrzeni) jest przejawem podporządkowania i nadawania tożsamości przestrzeni pod wieloma aspektami, m.in. produkcji, konsumpcji, wymiany, symboliki i władzy. Te czynniki oddziałują na kształtowanie poczucia więzi mieszkańców z miastem, które traktowane jest jako wspólnota ludzi, budynków, a więc wartości fizycznych oraz znaczeń metafizycznych (tożsamość, klimat i atmosfera miejsca).

Otoczająca przestrzeń stale podlega zmianom, przekształceniom wynikającym z działań człowieka. Poprzez identyfikację wartości przestrzennych możemy określić jakość, wprowadzić usprawnienia, a nawet wytworzyć przestrzeń społeczną (publiczną). Przestrzeń społeczna rozumiana jest jako przestrzeń wartości fizycznych, w której dokonują się praktyki społeczne i kulturowe, kształtowane są relacje między jednostkami oparte na interakcjach i stosunkach społecznych (Dymnicka 2013). Przestrzeń publiczna jest dobrem wspólnym, o którym decyduje społeczeństwo uprawnione do zbiorowego użytkowania. Kształtowanie dobra wspólnego społeczności wiąże się z prawem zbiorowości społecznej do zmiany przestrzeni publicznej, która z kolei sprzężona jest z kształtowaniem relacji międzyludzkich, relacji z przyrodą, poznaniem własnego ja oraz istotnych wartości (Koperek 2008). Poziom aktywności i udziału w podejmowaniu decyzji dotyczących wspólnych przestrzeni znacząco wzrósł od momentu wprowadzenia form demokracji partycypacyjnej (Łabędź 2017). Zjawisko to opiera się na komunikacji władz z obywatelami wokół problematyki przestrzeni publicznej. Współprojektowanie i współdecydowanie w społeczeństwie obywatelskim ma na celu kształtowanie zaangażowanego społeczeństwa w równowadze z utrwaleniem narracji tożsamościowej w przestrzeni. Nie można w tym procesie pomijać grup mniejszościowych, takich jak np. grupa osób z niepełnosprawnościami.

Spółeczeństwo obywatelskie jest autonomicznym bytem, mającym zdolność do jednoczenia się obywateli wokół spraw wspólnej troski (Dymnicka 2013). Obywatelstwo jest nie tyle stanem prawnym, co zestawem instytucjonalnie zakorzenionych praktyk społecznych (Raciborski 2011). Filarem demokratycznego obywatelstwa jest partycypacja rozumiana

jako uczestnictwo obywateli we wspólnocie politycznej, społecznej i publicznej. Partycypacja wynika nie tylko z prawa dostępu do zasobów miasta, ale również decydowania o kierunku rozwoju przestrzeni (Harvey 2012). Przybiera charakter bierny (prawo do informacji, prawo do wyrażania opinii) oraz czynny (prawo do zgłaszania sprzeciwu, gwarancji do rozstrzygania w określonych sprawach publicznych) (Kaczmarek, Wójcicki 2015, Wójcicki 2013). Możemy zatem wyróżnić cztery fundamenty partycypacji: (1) udzielanie i (2) pozyskiwanie informacji, (3) interakcje, (4) współdecydowanie (Wójcicki 2013). Partycypacja obywatelska jest ważnym elementem funkcjonowania samorządu w Polsce. Podjęty problem badawczy koncentruje się wokół współuczestniczenia w procesie decyzyjnym, a przede wszystkim na budżecie obywatelskim. Wspiera on proces angażowania mieszkańców w sprawy samorządowe i działanie na rzecz dobra ogólnego w przestrzeni lokalnej. Jego idea wpisuje się w koncepcję społeczeństwa obywatelskiego, nie ograniczając kompetencji władz lokalnych, które weryfikują składane projekty obywateli.

Budżet obywatelski jako forma uczestnictwa społecznego mieszkańców miasta umożliwia składanie własnych projektów zmian lub unowocześniania przestrzeni, jak również głosowanie na wybrane projekty w demokratycznym procesie wyboru projektów do zrealizowania w danej edycji budżetu. W Polsce pionierem budżetu obywatelskiego był Płock (2003–2005) w akcji nazwanej „funduszem grantowym”, zorganizowanej przez Urząd Miasta razem z Organizacją Narodów Zjednoczonych i PKN Orlen (Kęłowski 2014, Wiśniewska 2018), a pierwsza akcja nazwana „budżetem obywatelskim” odbyła się w 2011 r. w Sopocie (Wiśniewska 2018). W Warszawie budżet obywatelski funkcjonuje od 2015 r. i do tej pory odbyło się 6 pełnych edycji głosowań (2015–2020). W chwili przygotowywania niniejszego rozdziału (kwiecień 2020) siódma edycja na rok 2021 jest w fazie pierwszych selekcji projektów (Archiwum Projektów Budżetu Obywatelskiego w Warszawie 2020).

Wzrost aktywności obywateli to zasługa między innymi upowszechniania się budżetów obywatelskich (Kajdanek, Pluta 2016, Sobol 2017). Na przykładzie przeprowadzonych badań dotyczących budżetu obywatelskiego w Warszawie można zauważyć, iż procent osób biorących udział w głosowaniu i składaniu pomysłów na projekty biorące udział w konkursie zwiększa się z roku na rok (Makurał, Charchuła, Wałaszek 2019). Chęć posiadania kontroli nad tym, co się dzieje w najbliższym otoczeniu, oraz poczucie sprawczości związanej z kształtowaniem najbliższego otoczenia, motywowała zdecydowaną większość projektodawców do tego, żeby zgłosić swój pomysł do budżetu (72%). Taka motywacja znacznie częściej charakteryzowała osoby, które częściej angażują się w sprawy społeczne (77%) (tamże).

Dzięki zmianom cywilizacyjnym oraz kulturowym zwiększa się również udział osób z niepełnosprawnościami w życiu społecznym (Bogacz-Wojtanowska 2014). Aktywność społeczna osób z niepełnosprawnościami związana jest przede wszystkim z postępem technologicznym, który umożliwił funkcjonowanie jednostki w dotąd hermetycznych sferach otaczającej rzeczywistości. Aktywność ta może również wpływać na sposób postrzegania osób z niepełnosprawnościami przez osoby pełnosprawne, jako że postawy wobec osób z niepełnosprawnościami kształtowane są na podstawie aspektów poznawczych dotyczących wiedzy czy przekonań na temat danej niepełnosprawności, a także aspektów emocjonalnych i behawioralnych (Kossewska 2003).

Aby lepiej zrozumieć znaczenie uczestnictwa społecznego osób z niepełnosprawnościami, należy przyrzeć się ewolucji modeli rozumienia niepełnosprawności. Zazwyczaj wyróżnia się trzy modele definiowania niepełnosprawności (Kowalik 2007, Wiliński 2010): medyczny/indywidualny, społeczny oraz funkcjonalny (Ćwirlej-Sozańska, Wilmowska-Pietruszyńska 2015, Kirenko 2007, Oliver 2009, Olivier, Barnes 2012).

W myśl modelu medycznego/indywidualnego niepełnosprawność ma charakter osobistego nieszczęścia osoby (Kirenko 2007), a typowymi jej synonimami są np. „uszkodzenie” czy „upośledzenie” (Paluszkiewicz 2015). Skutkami niepełnosprawności w modelu medycznym są trudności w przystosowaniu się do wymagań społecznych, brak motywacji do współpracy z innymi oraz niemożność wykonywania pracy (Kirenko 2007). Odpowiedzialność za rehabilitację ponoszą lekarze i inni specjaliści (Kirenko 2007, Wiliński 2010), natomiast na osobę z niepełnosprawnością oczekuje się przyjęcia roli pacjenta, biernego odbiorcy oferowanego mu wsparcia (Kirenko 2007). W tym modelu trudno odnaleźć miejsce na partycypację osób z niepełnosprawnością w procesie podejmowania decyzji o nich samych ale także o otoczeniu, w którym żyją. Widoczne jest w modelu medycznym pomijanie barier występujących w środowisku, zarówno architektonicznych, jak i społecznych. Brakuje także uznania roli społeczeństwa w niwelowaniu tych barier. Odpowiedzią na to miał być kolejny model postrzegania niepełnosprawności – model społeczny, będący przeciwległym biegunem modelu medycznego. Upatrywał on przyczyn nazywania kogoś czy traktowania go jak osoby z niepełnosprawnością w istnieniu tak zwanej teoretycznej normy społecznej. Teoretyczna norma społeczna jest konstruktem wyznaczającym granice uczestnictwa społecznego oraz inkluzji (włączania społecznego) (Wiliński 2010). Niepełnosprawność w modelu społecznym to konieczność pokonywania barier: architektonicznych, ekonomicznych, prawnych, społecznych, które są tworzone wyłącznie przez społeczeństwo – i to społeczeństwo ponosi pełną odpowiedzialność za dokonywanie zmian korzystnych dla osób z niepełnosprawnością (Kirenko 2007). Rezultatem niepełnosprawności jest uzależnienie od wsparcia innych i ograniczenia związane z pełnieniem ról społecznych (Kirenko 2007). Co jednak nowe, niepełnosprawność w tym modelu jest postrzegana raczej jako przejaw różnorodności, a nie osobisty deficyt (Kirenko 2007, Paluszkiewicz 2015). Nowym w modelu społecznym w kontekście partycypacji społecznej jest położenie nacisku na niwelowanie barier, antydyskryminację oraz uniwersalne projektowanie przestrzeni (Kirenko 2007). Model społeczny nie jest jednak pozbawiony ograniczeń – między innymi jest to trudność w zaakceptowaniu go przez osoby niedotknięte niepełnosprawnością oraz nacisk, by wyłącznie społeczeństwo dążyło do inkluzji takich osób. Odpowiedzią na te niedoskonałości są modele funkcjonalne, definiujące niepełnosprawność jako utrudnienie funkcjonowania, spowodowane pogarszającym się stanem zdrowia. Model ten za teoretyczną normę funkcjonalną przyjmuje pełnienie ról społecznych, aktywność i wydajność. Odpowiedzialność za niwelowanie skutków niepełnosprawności według tego modelu ponosi zarówno jednostka z niepełnosprawnością (korzystanie ze wsparcia specjalistów, dostosowywanie własnego otoczenia), jak i społeczeństwo (wspomaganie rehabilitacji, kształtowanie środowiska, włączanie osób z niepełnosprawnością do życia społecznego). Pomoc w modelach funkcjonalnych ma więc charakter złożony i interdyscyplinarny (Ćwirlej-Sozańska, Wilmowska-Pietruszyń-

ska 2015, Wiliński 2010), a wspieranie osób z niepełnosprawnością w życiu w mieście przez oddolne projekty budżetu obywatelskiego (które mogą zgłaszać zarówno same osoby z niepełnosprawnością, jak i ich otoczenie), jak również możliwość głosowania na takie projekty przez całą daną lokalną społeczność może być jedną z istotnych form wsparcia, zgodnego z myślą modelu funkcjonalnego.

Niepełnosprawność jest codziennością dla ponad 2,5 mln Polaków – to 6% społeczeństwa, które posiada orzeczenie o niepełnosprawności lub orzeczenie o niezdolności do pracy (GUS 2019). Osoby z niepełnosprawnościami jako pełnoprawni obywatele i aktorzy przestrzeni publicznej mogą przyczyniać się do zmian w przestrzeni i kształtować miasto bez barier. Umożliwia to m.in. właśnie budżet obywatelski, jako że jednym z jego celów jest włączanie wykluczonych osób z niepełnosprawnością do społeczeństwa. Istnieje wiele dokumentów wyszczególniających zalecenia dotyczące partycypacji osób niepełnosprawnych. Koncepcje Rady Europy w *Planach działań w latach 2006–2015 na rzecz osób niepełnosprawnych* (2006), jak również Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych Organizacji Narodów Zjednoczonych z 2006 r. zakładają między innymi promocję praw i pełnego uczestnictwa osób niepełnosprawnych w społeczeństwie. Zalecenia centralizują się wokół szeroko rozumianej dostępności miejsc publicznych, informacji oraz partycypacji osób z niepełnosprawnościami w życiu publicznym. Obowiązujący dokument *Europejskiej strategii w sprawie niepełnosprawności 2010–2020* (2010) stanowi odnowienie wcześniejszych dekretoów dotyczących funkcjonowania w społeczeństwie bez barier. We wszystkich dokumentach, rekomendacjach, prawach i deklaracjach dotyczących sytuacji osób z niepełnosprawnościami artykułowane są te same obszary działania: równość, dostępność, uczestnictwo, ochrona socjalna, zdrowie, zatrudnienie i kształcenie. Obszarem skupiającym w sobie wszystkie te aspekty jest właśnie uczestnictwo (partycypacja), bez którego inne działania nie znajdowałyby odniesienia. Podejmowane działania z perspektywy budżetu obywatelskiego wobec osób z niepełnosprawnościami mają na celu polepszenie jakości życia, uspołecznienie i włączenie jednostek będących w trudnej sytuacji do ogółu społeczeństwa.

Celem badania jest poznanie opinii mieszkańców warszawskiego Muranowa na temat użyteczności budżetu obywatelskiego we wspieraniu potrzeb osób z niepełnosprawnością w przestrzeni miejskiej. Postawiono następujące pytania badawcze:

- (1) Jakie są opinie społeczności Muranowa na temat partycypacji społecznej oraz potrzeb osób z niepełnosprawnością w ich przestrzeni lokalnej?
- (2) Czy społeczność Muranowa identyfikuje projekty realizowane z budżetu obywatelskiego na rzecz osób z niepełnosprawnością w ich przestrzeni lokalnej?
- (3) Jakiego rodzaju projekty skierowane do osób z niepełnosprawnością i realizowane z budżetu obywatelskiego społeczność Muranowa uznałaby za najbardziej potrzebne?

METODA

Jako społeczność lokalna zostali wybrani mieszkańcy warszawskiego Muranowa – rejonu dzielnicy Śródmieście. Wybór ten miał charakter celowy, ze względu na:

- wysoką liczbę znajdujących się na tym terenie organów publicznych (rejon ten znajduje się tuż przy ścisłym centrum miasta oraz w bliskości Starego Miasta), ale także organizacji pozarządowych, przy jednocześnie dużej liczbie domów wielorodzinnych i miejsc rekreacji. Sugeruje to wielość funkcji, jakie musi pełnić ten obszar;
- duże znaczenie historyczne tego miejsca (przed wojną znajdowała się tam dzielnica żydowska, w czasie wojny warszawskie getto; prawie wszystkie współcześnie znajdujące się budynki powstały w okresie powojennym). Przeszłość wciąż jest istotna dla lokalnej społeczności, czego dowodem są m.in. wciąż powstające miejsca pamięci w otaczającym środowisku oraz akcje upamiętniające na terenie Muranowa, np. organizowane przez Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN;
- Warszawa, w tym Muranów, po wojnie była odbudowywana przez Biuro Odbudowy Stolicy z aktywnym udziałem mieszkańców (Piątek 2020). Wspólne wytwarzanie nowej przestrzeni miejskiej na gruzach miasta zacieśniło i kształtowało więzi sąsiedzkie;
- zamieszkiwanie tej przestrzeni przez osoby o różnych profilach socjodemograficznych (starsi mieszkańcy, w tym mieszkańcy z niepełnosprawnościami, wynajmowanie mieszkań przez młodych dorosłych z uwagi na bardzo dobre połączenia komunikacyjne ze wszystkimi częściami miasta, bliskość metra, stacji szybkiej kolei miejskiej oraz ośrodków akademickich, w tym domu studenckiego na terenie Muranowa). Wymiana pokoleniowa ściśle związana z ekspansją studentów i młodych par sprawiła, że mieszkańcy Muranowa są zróżnicowani pod względem wieku, sytuacji rodzinnej, a także czasu mieszkania w sąsiedztwie (Chomątowska 2012).

Muranów jest specyficznym rejonem, którego charakterystykę należy brać pod uwagę przy interpretowaniu badań opinii mieszkańców. Może jednak również dzięki swojej specyfice stanowić przykład miejsca, z którym ludzie się identyfikują i na rzecz którego chcą działać. Dlatego uznaliśmy za zasadne zapytanie o opinie dotyczące naszego problemu badawczego właśnie takiej świadomej swojej przynależności do rejonu społeczności.

Według Marty Smagacz-Poziemskiej (2018) sąsiedztwo jako wspólnota więzi, interakcji i terytorium nie występuje we współczesnych dużych miastach, możemy mówić jedynie o przejawach sąsiedzkości czy próbach odbudowywania takich form życia lokalnego. Niemniej na podstawie analizy raportów z głosowań w ramach budżetu obywatelskiego w Warszawie wydaje się, że społeczność Muranowa związana jest z miejscem zamieszkania, a jej członkowie w mniejszym lub większym stopniu angażują się w sprawy społeczne (Archiwum Projektów Budżetu Obywatelskiego w Warszawie 2020). Zaangażowanie społeczne rozumiane jest jako sprawcza aktywność, czynna działalność człowieka kształtująca otaczającą go rzeczywistość (Kotus 2018). Rzecz jasna aktywność społeczna zależy od osobistych wartości jednostki oraz poczucia przywiązania do danego miejsca.

Procedura badawcza. W etapie przygotowania do badań dokonaliśmy analizy dokumentów – archiwum opisów projektów powstałych w ramach budżetu obywatelskiego na warszawskim Muranowie od początku istnienia budżetu, tj. od roku 2015. Procedura właściwego badania ilościowego polegała na wypełnieniu ankiety internetowej. Ankiety zostały zamieszczone na muranowskich grupach i stronach na Facebooku, a także były dystrybuowane poprzez mailing do firm oraz organizacji pozarządowych mających swoje siedziby na Muranowie.

Narzędzia. Zestaw składał się z: ankiety demograficznej i własnego zaangażowania lokalnego, ankiety opinii na temat partycypacji społecznej osób z niepełnosprawnościami, ankiety wiedzy i opinii na temat projektów zrealizowanych w ramach budżetu obywatelskiego na Muranowie na rzecz osób z niepełnosprawnością oraz samoopisowych skal niepohamowanej sprawczości i niepohamowanej wspólnotowości (Wojciszke, Szlendak 2010). Skale Niepohamowanej Sprawczości i Niepohamowanej Wspólnotowości składają się z 22 pozycji, które składają się na dwie podskale po 11 pozycji: sprawczości i wspólnotowości. Osoby badane określają na skali od 1 – zdecydowanie nie do 7 – zdecydowanie tak, na ile w ich opinii poszczególne stwierdzenia skali odpowiadają ich zachowaniom. Skale te umożliwiają stwierdzenie, na ile osoby badane koncentrują się nadmiernie na sobie (sprawczość niepohamowana) a na ile nadmiernie na dobru i działaniu na rzecz innych (wspólnotowość niepohamowana) (tamże). Wynik ogólny w podskalach stanowi średnia odpowiedzi na dane stwierdzenia skali. Skale niepohamowanej sprawczości i niepohamowanej wspólnotowości zostały użyte w celu kontrolowania cech osób badanych, które mogą odpowiadać za mniejsze lub większe zaangażowanie społeczne w ramach budżetu obywatelskiego i chęć działania na rzecz społeczności lokalnej, w tym grupy mniejszościowej osób z niepełnosprawnością.

Osoby badane. Przebadano 47 osób, z których 45 spełniło kryteria włączenia do analiz (regularne przebywanie na Muranowie ze względu na: mieszkanie w tym rejonie, pracę, posiadanie rodziny lub partnera mieszkających w tym rejonie lub realizacja hobby w tym rejonie).

Próba objęła 35 kobiet (77,8%) i 9 mężczyzn (20,0%), 1 osoba nie chciała podać swojej płci (2,2%). 9 osób badanych znajdowało się w przedziale wieku 18–24 (20,0%), 16 osób w przedziale wieku 25–34 (35,6%), 11 osób w wieku 35–44 (24,4%), 3 osoby w wieku 45–54 (6,7%), 3 osoby w wieku 55–64 (6,7%), 3 osoby w wieku 65 i więcej lat (6,7%). 24 osoby badane pochodziły z Warszawy (53,4%), 2 osoby z innego miasta powyżej 500 000 mieszkańców (4,4%), 8 osób z miasta między 100 000–500 000 mieszkańców (17,8%), 8 osób z miasta poniżej 100 000 mieszkańców (17,8%), 3 osoby ze wsi (6,7%). 6 osób badanych (13,3%) posiadało orzeczenie o niepełnosprawności, 39 osób badanych nie posiadało orzeczenia o niepełnosprawności (86,7%). 17 osób (37,8%) miało wśród swoich najbliższych osoby z niepełnosprawnościami, 25 osób (55,6%) nie miało takich osób wśród swoich najbliższych, 3 osoby (6,7%) nie było pewne, czy ma wśród najbliższych takie osoby.

41 osób mieszkało w ciągu swojego życia na Muranowie, średnia czasu mieszkania $M=12,8$ lat, $SD=16,7$. 20 osób badanych miało własne mieszkanie na Muranowie (44,4%), 16 osób mieszkało w wynajmowanym mieszkaniu lub akademiku na tym terenie (35,6%), 5 osób pracowało na tym terenie (11,1%), 2 osoby zadeklarowały, że na Muranowie mieszka ich rodzina lub partner (4,4%), 1 osoba realizowała na tym terenie swoje hobby w Centrum Aktywności Międzypokoleniowej (2,2%). 16 osób (35,6%) stwierdziło, że działa na rzecz społeczności lokalnej.

Analiza danych ilościowych. Dane ilościowe analizowane były z pomocą programu SPSS Statistics 25 (IBM 2019).

Rezultaty wstępnej analizy dokumentów – opisów projektów powstałych z budżetu obywatelskiego na rzecz osób z niepełnosprawnością na Muranowie

Na Muranowie, który wybrałyśmy jako przestrzeń naszych badań, dotychczas powstało relatywnie niewiele projektów z budżetu obywatelskiego, których adresatami są osoby z niepełnosprawnością. Według danych Archiwum Projektów Budżetu Obywatelskiego w Warszawie, dotychczas (edycje 2015–2020) na Muranowie zrealizowano 5 takich projektów, a jeden jest w realizacji. Tabela 1 przedstawia wyniki analizy danych Archiwum Projektów.

Tabela 1. Projekty adresowane do osób z niepełnosprawnością zrealizowane lub realizowane na Muranowie ze środków budżetu obywatelskiego

Tytuł projektu	Edycja	Liczba oddanych głosów za projektem	Status	W jaki sposób służy osobom z niepełnosprawnością
Międzypokole-niowa klubowa-wiarnia	2015	850	Zrealizowany	Miejsce spotkań dla seniorów (głównie dla osób 60+) oraz wydarzeń kulturalnych i spotkań sąsiedzkich dedykowanych tej grupie wiekowej, w tym osobom z niepełnosprawnością.
Wyznaczenie przejścia dla pieszych przez ul. Wł. Andersa na pl. Bankowym	2015	1017	Zrealizowany	Projekt zakładał wyznaczenie naziemnego przejścia dla pieszych w miejscu, gdzie do tej pory było jedynie przejście podziemne – bariera architektoniczna dla osób starszych, matek z dziećmi i osób z niepełnosprawnością.
Zrób sobie skwer	2015	842	Zrealizowany	Projekt rewitalizacji konkretnego skweru (wykonanie ogrodzeń, postawienie ławek, planszy do szachów, koszy na śmieci, latarni, stojaków na rowery). Osoby z niepełnosprawnością zostały wskazane jako jedni z wielu potencjalnych odbiorców projektu.

Nasz wspólny „Plac Muranów”	2016	1434	Zrealizowany	Projekt zakładał stworzenie miejsca integracji sąsiedzkiej na terenie wokół integracyjnej szkoły podstawowej, w tym placu zabaw dla dzieci z niepełnosprawnościami i bez niepełnosprawności.
Żeby nie zarżewieć... zajęcia ruchowe dla seniorów	2019	129	Zrealizowany	Zajęcia ruchowe dedykowane głównie seniorom, w tym osobom z niepełnosprawnością (gimnastyka korekcyjna).
Zielone podwórko dla wszystkich – integracja sąsiedzka i międzypokoleniowa	2020	802	W trakcie realizacji	Projekt zakładał rewitalizację obszaru wokół Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN, w tym miejsce do zabawy dla dzieci, a także ścieżkę edukacyjną związaną z tematyką historii warszawskiego getta. Osoby z niepełnosprawnością zostały wskazane jako jedni z wielu potencjalnych odbiorców projektu.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Archiwum Projektów Budżetu Obywatelskiego w Warszawie.

Wymienione w tabeli projekty charakteryzują się funkcjonalnością pomysłów w obrębie integracji oraz użyteczności publicznej.

Projekt na międzypokoleniową klubokawiarnię został złożony do budżetu obywatelskiego po konsultacji z okolicznymi mieszkańcami Muranowa. Dzięki licznym głosom obywateli wygrał w konkursie w 2015 r. i do obecnej chwili jest miejscem integracji społeczności lokalnej. To miejsce szczególnie ważne dla osób starszych i osób z niepełnosprawnością, którzy mogą skorzystać z ogólnodostępnych zasobów klubokawiarni, takich jak prasa, książki i gry planszowe. Jednym z założeń tego miejsca prowadzonego przez Dom Kultury Śródmieście było stworzenie platformy spotkań różnych pokoleń, łamanie wzajemnych przekonań o ludziach młodych, starszych i niepełnosprawnych. Wspólna przestrzeń rozwijania swoich zainteresowań, które łączą społeczność bez względu na wiek, sprawność fizyczną czy intelektualną.

Największą liczbę oddanych głosów w konkursie otrzymały projekty, które bezpośrednio wpisują się w przestrzeń publiczną miasta codziennie odwiedzaną przez wiele osób. To naziemne przejście dla pieszych przy pl. Bankowym, który pełni funkcję stricte użytkową oraz Plac Muranów dostosowany do potrzeb osób z niepełnosprawnością ze względu na pobliską integracyjną szkołę podstawową. Podobne założenia, jak w przypadku Placu Muranów, miał projekt rewitalizacji skweru im. Więźniów Politycznych Stalinizmu aranżujący wspólną przestrzeń o dodatkowe elementy użyteczności publicznej.

Ostatnim zrealizowanym pomysłem są zajęcia ruchowe zadedykowane seniorom, w tym osobom z niepełnosprawnością. Bezpłatne ćwiczenia „Żeby nie zardzewieć” w wymiarze 140 godzinnych spotkań oprócz wzmocnienia kondycji fizycznej pozwoliły nawiązać nowe relacje pomiędzy uczestnikami.

W trakcie realizacji jest „Zielone podwórko dla wszystkich” przy ul. Pawiej, które przede wszystkim ma poprawić jakość przestrzeni miejskiej, dzięki której polepszy się życie społeczności lokalnej.

W dalszej części sekcji zostaną przedstawione wyniki badania ilościowego na podstawie kwestionariusza ankiety internetowej. Kwestionariusz zawierał pytania dotyczące opinii społeczności lokalnej Muranowa na temat partycypacji społecznej osób z niepełnosprawnością oraz skale sprawczości i wspólnotowości.

Zmienne kontrolowane: niepoahamowana sprawczość i wspólnotowość. Na tabeli 2 przedstawiono podstawowe statystyki opisowe charakteryzujące poziom wyniku ogólnego w podskalach niepoahamowanej sprawczości i wspólnotowości w próbie.

Tabela 2. Charakterystyka poziomu niepoahamowanej sprawczości i wspólnotowości w próbie

Skala	Alfa-Cronbacha	Min.	Maks.	M	SD
Sprawczość niepoahamowana	,74	1,09	5,55	3,57	,83
Wspólnotowość niepoahamowana	,87	1,73	6,45	4,75	,97

Źródło: opracowanie własne.

Dane przedstawione w Tabeli 2 wskazują na wysoką rzetelność podskal sprawczości niepoahamowanej i wspólnotowości niepoahamowanej w badaniu. Średnia wspólnotowość niepoahamowana była wyższa niż średnia sprawczość niepoahamowana, i mieściła się w obrębie odpowiedzi wskazujących na zgadzanie się ze stwierdzeniami będącymi wskaźnikami wspólnotowości.

OPINIE NA TEMAT PARTYCYPACJI SPOŁECZNEJ OSÓB Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ

W tabeli 3 przedstawiono rozkład opinii na temat udziału osób z niepełnosprawnością w życiu publicznym w badanej próbie. Zagregowano odpowiedzi „zdecydowanie się nie zgadzam” z odpowiedziami „raczej się nie zgadzam” oraz odpowiedzi „raczej się zgadzam” z „zdecydowanie się zgadzam”.

Tabela 3. Opinie na temat partycypacji społecznej osób z niepełnosprawnością

Pozycja	M	Media- na	SD	nie zgadzam się	trudno powie- dzieć	zgadzam się
Osoby z niepełnosprawnością mają pełny dostęp do życia publicznego.	2,73	trudno powie- dzieć	,94	42,22%	40%	17,78%
Osoby z niepełnosprawnością chętnie uczestniczą w życiu publicznym.	3,09	trudno powie- dzieć	,97	28,89%	40%	31,11%
Instytucje publiczne finansują zmiany w przestrzeni publicznej na rzecz osób z niepełnosprawnością.	3,07	trudno powie- dzieć	1,01	26,67%	46,67%	26,67%
Osoby z niepełnosprawnością nie są w stanie funkcjonować bez pomocy otoczenia.	3,44	trudno powie- dzieć	1,12	20%	31,11%	48,89%
Uważam, że ludzie chętnie pomagają osobom z niepełnosprawnością.	3,07	trudno powie- dzieć	,94	26,67%	40%	33,33%
Chętnie udzielam pomocy osobom z niepełnosprawnością.	4,13	raczej się zgadzam	,99	8,89%	8,89%	82,22%

Źródło: opracowanie własne.

Dane zawarte w tabeli 3 wskazują na kilka ciekawych wniosków, m.in., że znaczna większość badanych deklarowała, że stara się udzielać pomocy osobom z niepełnosprawnością. Prawie połowa badanych twierdziła, że osoby z niepełnosprawnością nie są w stanie funkcjonować bez pomocy otoczenia, prawie połowa – że osoby te nie mają pełnego dostępu do życia publicznego.

WIEDZA I OPINIE NA TEMAT PROJEKTÓW ODPOWIADAJĄCYCH NA POTRZEBY OSÓB Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ NA MURANOWIE NA TLE ZAANGAŻOWANIA W BUDŻET OBYWATELSKI OSÓB BADANYCH

Aby dowiedzieć się, jak aktywna jest grupa osób badanych w zakresie korzystania z prawa do głosowania w budżecie obywatelskim, zapytano o dotychczasowe doświadczenia w tym zakresie. 26 osób badanych (57,8%) przynajmniej raz głosowało na budżet obywatelski i zamierzało głosować w kolejnej edycji; 4 osoby (8,9%) głosowało przynajmniej

raz, ale nie było pewnych, czy zrobiłyby to ponownie, 8 osób (17,8%) nie głosowało do tej pory, ale zamierzało głosować w kolejnej edycji, 5 osób (11,1%) nie głosowało i nie było zdecydowanych, czy zrobi to w kolejnej edycji, 1 osoba (2,2%) nie głosowała i nie miała zamiaru robić tego w kolejnej edycji, 1 osoba (2,2%) zaraportowała, że nie ma prawa głosu.

W tabeli 4 przedstawiono zestawienie opinii osób badanych na temat projektów adresowanych do osób z niepełnosprawnością realizowanych z budżetu obywatelskiego na Muranowie. W kolumnach przedstawiających procent osób niezgadających i zgadzających się z danymi stwierdzeniami zagregowano odpowiedzi „zdecydowanie się nie zgadzam” z odpowiedziami „raczej się nie zgadzam” oraz odpowiedzi „raczej się zgadzam” z „zdecydowanie się zgadzam”.

Tabela 4. Opinie na temat projektów adresowanych do osób z niepełnosprawnością i budżetu obywatelskiego w kontekście Muranowa

Pozycja	M	Media-na	SD	nie zgadzam się	trudno powiedzieć	zgadzam się
Muranowska przestrzeń publiczna jest dostosowana do warunków poruszania się osób z niepełnosprawnością.	2,7	trudno powiedzieć	1,2	46,67%	26,67%	26,67%
Uważam, że na Muranowie brakuje inicjatyw wspierających osoby z niepełnosprawnością.	3,7	raczej się zgadzam	1,1	11,11%	35,56%	53,33%
Uważam, że budżet obywatelski jest dobrą formą realizacji pomysłów dotyczących osób z niepełnosprawnością na Muranowie.	4,1	raczej się zgadzam	1,1	6,67%	17,78%	75,56%
Zagłosował(a)bym na projekt wspierający lub poprawiający komfort życia osób z niepełnosprawnością na Muranowie.	4,2	zdecydowanie się zgadzam	1,1	8,89%	15,56%	75,56%
Napisał(a)bym i zgłosił(a) do budżetu obywatelskiego własny projekt wspierający osoby z niepełnosprawnością na Muranowie.	2,9	trudno powiedzieć	1,4	44,44%	22,22%	33,33%

Źródło: opracowanie własne.

Dane zawarte w tabeli 4 sugerują, że $\frac{3}{4}$ osób badanych zgadzało się z tym, że budżet obywatelski może być dobrą formą poprawiania komfortu życia osób z niepełnosprawnością i zagłosowałyby na projekt tego typu na Muranowie. Zauważalna jest również

opinia około połowy badanych na temat tego, że w przestrzeni Muranowa brakuje tego typu inicjatyw. Co ciekawe, większość badanych nie deklarowała chęci skorzystania z prawa do zgłoszenia własnego projektu tego typu do głosowania.

Tylko 3 osoby (6,7%) identyfikowały przynajmniej jeden projekt zrealizowany na rzecz osób z niepełnosprawnością na terenie Muranowa. Dwie osoby zidentyfikowały projekt związany z naziemnym przejściem dla pieszych na placu Bankowym, jedna osoba zajęcia ruchowe dla seniorów „Żeby nie zardzewieć”.

Osoby badane uważały, że na terenie Muranowa najbardziej przydatne byłyby następujące projekty na rzecz osób z niepełnosprawnością realizowane w ramach budżetu obywatelskiego (pytanie miało charakter wyboru wielokrotnego bez ograniczenia liczby odpowiedzi):

- niwelowanie barier architektonicznych (30 osób, 66,7%);
- organizowanie kampanii zwiększających świadomość nt. niepełnosprawności, np. w muranowskich szkołach (29 osób, 64,4%);
- organizowanie bezpłatnych oddziaływań terapeutycznych dla osób z niepełnosprawnością (27 osób, 60,0%);
- wspólne działania osób z niepełnosprawnością i bez niej przy tworzeniu projektu społecznego, np. wspólne działania artystyczne (26 osób, 57,8%);
- organizowanie wydarzeń dostępnych dla osób z niepełnosprawnością, np. wydarzeń kulturalnych (20 osób, 44,4%).

Dodatkowo 1 osoba (2,2%) zasugerowała „wsparcie rodzin i usługi wytchnieniowe”, 1 osoba (2,2%) wyraziła opinię, że „budżet obywatelski ma inne zadania, a osoby z niepełnosprawnością powinny mieć silne wsparcie ze strony administracji”.

DYSKUSJA WYNIKÓW

Celami przedstawionego badania było poznanie opinii społecznych osób związanych z warszawskim Muranowem na temat partycypacji społecznej osób z niepełnosprawnością oraz potrzeb takich osób w przestrzeni lokalnej, a także tego, czy społeczność Muranowa identyfikuje projekty odpowiadające na potrzeby osób z niepełnosprawnością zrealizowane lub realizowane w ramach budżetu obywatelskiego oraz jakiego rodzaju projekty skierowane do potrzeb tych osób muranowska społeczność uznałaby za najbardziej potrzebne w przyszłości.

Wyniki przeprowadzonych badań sugerują, że według większości osób badanych osoby z niepełnosprawnościami nie mają pełnego dostępu do życia publicznego, a także że nie są w stanie funkcjonować bez pomocy otoczenia. W opiniach takich pobrzmiewają echa medycznego rozumienia niepełnosprawności, w myśl którego osoby z niepełnosprawnością nie mają możliwości decydowania o sobie i brania pełnego udziału w procesach decyzyjnych dotyczących ich samych oraz otoczenia. Pogląd, jakoby osoby takie nie były w stanie funkcjonować bez pomocy otoczenia może być rozumiany dwojako – albo w taki sposób, że warto takim osobom pomagać, ale także, że nie jest możliwe usamodzielnienie osób z niepełnosprawnością. Może być to więc z jednej strony przejaw gotowości do pomocy

(poparty również tym, że znaczna większość osób badanych deklaruje, że chętnie takiej pomocy udziela), ale z drugiej – traktowania osób z niepełnosprawnością jako niesamodzielnych i posiadających ograniczenie nie tylko fizyczne, ale także w zakresie decydowania o sobie. Taki pogląd jest sprzeczny zarówno z modelem społecznym rozumienia niepełnosprawności (np. Kowalik 2007, Oliver 2009, Olivier, Barnes 2012) oraz z założeniami self-adwokatury osób z niepełnosprawnością (np. Ryan, Griffiths 2015), w myśl których kluczowym jest umożliwienie takim osobom decydowania o sobie, występowania we własnych sprawach i komunikowania własnych potrzeb. Warto zauważyć, że próba osób badanych wykazała wyższą średnią wspólnotowość niepoahamowaną niż sprawczość niepoahamowaną. Być może wysokie nastawienie na potrzeby innych i pomoc może być jedną ze zmiennych wyjaśniających chęć wspierania osób z niepełnosprawnością.

Na Muranowie do tej pory wybrano 6 projektów odpowiadających na potrzeby osób z niepełnosprawnością. Co ciekawe, jedynie 3 osoby z 45 ankietowanych identyfikowało choć jeden taki projekt. Sugeruje to, że promocja projektów w ramach budżetu obywatelskiego może nie docierać do mieszkańców na tyle skutecznie, by mieli oni możliwość wymienienia takich projektów.

Prawie połowa ankietowanych stwierdziła, że muranowska przestrzeń publiczna nie jest dostosowana do warunków poruszania się osób z niepełnosprawnością; ponad połowa uważała, że na tym terenie brakuje inicjatyw wspierających osoby z niepełnosprawnością. Trzy czwarte osób badanych zauważyło również potencjał budżetu obywatelskiego w kwestii wspierania osób z niepełnosprawnością i zagłosowałoby na taki projekt. Warto zatem zauważyć, że w przestrzeni muranowskiej, choć bardzo istotnej komunikacyjnie, historycznie i społecznie dla stolicy, w opinii mieszkańców brakuje inicjatyw wspierających komfort życia mniejszości osób z niepełnosprawnością. Jest to ważna informacja, w jaki sposób planować kolejne inicjatywy z budżetu obywatelskiego oraz innych źródeł finansowania.

Ponad 60% osób badanych zgodziło się z tym, że najważniejszymi rodzajami inicjatyw, przez które można by wesprzeć osoby z niepełnosprawnościami na Muranowie, są: niwelowanie barier architektonicznych, organizowanie kampanii zwiększających świadomość na temat niepełnosprawności, na przykład w muranowskich szkołach, organizowanie bezpłatnych oddziaływań terapeutycznych dla osób z niepełnosprawnością. W opiniach tych zauważalne są wpływy modelu zarówno medycznego (organizowanie terapii), jak ispołecznego (niwelowanie barier). Sugeruje to, że społeczność muranowska jest gotowa wspierać osoby z niepełnosprawnością zarówno poprzez zindywidualizowaną, medyczną pomoc, jak i przez kształtowanie otoczenia i wpływanie na środowisko. Jest to pozytywny sygnał, który wskazuje na ogólną przychylność do poprawy komfortu życia osób z niepełnosprawnościami. Jest to istotne ze względu na to, że z jednej strony zachowanie i zaangażowanie osób z niepełnosprawnością wpływa na to, w jaki sposób osoby te są postrzegane. Z drugiej strony to, w jaki sposób otoczenie spostrzega i jakie możliwości daje osobom z niepełnosprawnością, wpływa na możliwość rozwijania umiejętności tych osób (Maślanka 2008). W szczególności życzliwe wsparcie otoczenia może być istotne dla rozwoju kompetencji samorzeczniczych (self-adwokaturowych), które mają istotny i pozytywny wpływ na rozwój umiejętności komunikacyjnych, społecznych i świadomości własnych potrzeb osób z niepełnosprawnością (np. Anderson, Bigby 2017, Caldwell 2011).

Badanie, choć przeprowadzone na niewielkiej próbie osób, dało interesujący wgląd w to, w jaki sposób konkretna społeczność lokalna jest gotowa wspierać osoby z niepełnosprawnością na danym obszarze (warszawski Muranów) i na ile jest to według niej możliwe w ramach budżetu obywatelskiego. Warto, aby przyszłe badania przeprowadzone zostały na większej próbie osób. Należy również wziąć pod uwagę, że nasze badanie zostało przeprowadzone w Internecie, co implikuje mniejszą kontrolę nad zbieraniem danych niż przy ankietach typu papier-ołówek. To ograniczenie warto również zmienić w przyszłych, szerzej zakrojonych badaniach, planując zbieranie danych w kontakcie bezpośrednim. Ciekawe byłoby również porównanie społeczności muranowskiej z inną warszawską społecznością lub ze społecznością innego miasta o podobnym znaczeniu historycznym.

W naszej próbie osoby badane wykazywały relatywnie wyższą wspólnotowość niż sprawczość niepoohamowaną. Mogło to być spowodowane tym, że w ankietach, w szczególności internetowych, częściej biorą udział osoby chętne do dzielenia się informacjami i pomagania innym w ogóle, i przez to w próbie istnieje prawdopodobieństwo występowania osób o wyższej wspólnotowości niż sprawczości. Jednym z kierunków przyszłych badań w obszarze percepcji społecznej osób z niepełnosprawnością może być sprawdzenie, w jaki sposób osoby wykazujące wysokie natężenie cechy wspólnotowości niepoohamowanej lub pokrewnych cech psychologicznych wskazujących na nastawienie na pomoc innym są nastawione na pomoc osobom z niepełnosprawnością. Zastanawiające jest, czy i w jaki sposób natężenie powyższych cech wpływa na gotowość uznania prawa do samostanowienia i samodzielności osób z niepełnosprawnością, a także czy tego typu nastawienie nie prowadzi do „dobrotliwego” ableizmu (Nario-Redmond i in. 2019).

Ponadto interesujące badawczo mogłoby być przeprowadzenie wywiadów pogłębionych z osobami z niepełnosprawnościami, aby bliżej przyjrzeć się przeszkodom uniemożliwiającym funkcjonowanie tej grupy osób w przestrzeni publicznej, ich opinii na temat wsparcia ze strony otoczenia czy działań, mających na celu zintegrowanie tej grupy ze społecznością lokalną.

Dodatkowo zbadanie, jaki procent osób z niepełnosprawnością uczestniczyło lub będzie uczestniczyć w głosowaniu w konkursie budżetu obywatelskiego znacznie pogłębiliby problem poruszony w niniejszym artykule. W tej perspektywie warto przyjrzeć się czynnikom warunkującym chęć głosowania na projekty zmieniające przestrzeń publiczną czy wyróżnić ze względu na niepełnosprawność różne grupy, aby przeanalizować, jaka grupa partycypuje w jakim projekcie.

Istotnym aspektem pracy badacza mogłaby być obserwacja uczestnicząca przestrzeni publicznej Muranowa pod kątem ewentualnych utrudnień w poruszaniu się takich osób. Warto również przyjrzeć się dogłębnie wybranej realizacji pod kątem funkcji integracyjnej danego projektu – oddziałującej na kształtowanie się poczucia wspólnoty.

BIBLIOGRAFIA

- Anderson, Sian, Bigby, Christine (2017). *Self-advocacy as a means to positive identities for people with intellectual disability: 'We just help them, be them really'*. „Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities”, vol. 30, s. 109–120.
- Archiwum projektów Budżetu Obywatelskiego w Warszawie (2020). <https://app.twojbudzet.um.warszawa.pl/projekty> (dostęp: 20.03.2020).
- Bogacz-Wojtanowska, Ewa (2014). *Partycypacja polityczna i społeczna. Niepełnosprawni obywatele w Polsce*. W: Gąciarz Barbara, Rudnicki Seweryn (2014). *Polscy niepełnosprawni. Od kompleksowej diagnozy do nowego modelu polityki społecznej*. Wydawnictwa AGH, Kraków.
- Brodziak, Łukasz (2016). *Podmiotowość i tożsamość jako źródła obywatelskości*. „Filozoficzne Aspekty Genezy”, t. 13, s. 245–264.
- Caldwell, Joe (2011). *Disability identity of leaders in the self-advocacy movement*. „Intellectual and Developmental Disabilities”, vol. 49, no. 5, s. 315–326.
- CBOS (2008). *Polacy o swojej aktywności społecznej* (oprac. Natalia Hipsz). Warszawa: Centrum Badania Opinii Społecznej.
- CBOS (2011). *Aktywność społeczna Polaków – poziom zaangażowania i motywacje* (oprac. Natalia Hipsz, Katarzyna Wądołowska). Warszawa: Centrum Badania Opinii Społecznej.
- Chomętowska, Beata (2012). *Stacja Muranów*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- Ćwirlej-Sozańska, Agnieszka, Wilmowska-Pietruszyńska, Anna (2015). *Międzynarodowa Klasyfikacja Funkcjonowania, Niepełnosprawności i Zdrowia – model biopsychospołeczny*. „Bezpieczeństwo Pracy: Nauka i Praktyka”, nr 8, s. 11–13.
- Dymnicka, Małgorzata (2013). *Przestrzeń publiczna a przemiany miasta*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- European Social Survey (2014). Round 7 Data and Documentation. <https://www.europeansocialsurvey.org/data/download.html?r=7> (dostęp: 23.04.2020).
- GUS (2019). *Osoby niepełnosprawne w 2018 r.* (oprac. Marta Osuch). Kraków: Urząd Statystyczny w Krakowie Ośrodek Statystyki Pomocy Społecznej.
- Harvey, David (2012). *Bunt Miasta. Prawo do miasta i wielka rewolucja*. Warszawa: Fundacja Bęc Zmiana.
- Kaczmarek, Tomasz, Wójcicki, Michał (2015). *Uspołecznienie procesu planowania przestrzennego na przykładzie miasta Poznania*. „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, zeszyt 1.
- Kajdanek, Katarzyna, Pluta, Jacek (2016). *Aktywność lokalna w przestrzeni publicznej a potencjał grup interesu*. „Przegląd Socjologiczny”, t. LXV, nr 1, s. 101–124.
- Kębłowski, Wojciech (2014). *Budżet partycypacyjny. Ewaluacja*. Warszawa: Instytut Obywatelski.

- Kirenko, Janusz (2007). *Indywidualna i społeczna percepcja niepełnosprawności*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Komisja, Europejska (2010). *Europejska strategia w sprawie niepełnosprawności 2010–2020. Odnowione zobowiązanie do budowania Europy bez barier*. Bruksela: Komisja Europejska.
- Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych sporządzona w Nowym Jorku dnia 13 grudnia 2006 r. <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU-20120001169/O/D20121169.pdf> (dostęp: 22.03.2020).
- Koperek, Adam (2008). *Zaangażowanie społeczne obywateli*. Łódź: Adam Koperek.
- Kossewska, Joanna (2003). *Społeczeństwo wobec osób niepełnosprawnych – postawy i ich determinanty*. „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis, Studia Psychologica”, Folia 14, s. 1–11.
- Kotus, Jacek (2018). *Partycypacja-Aktywność-Podmiotowość... krok wstecz czy postęp rozwoju społeczeństwa obywatelskiego?*. „Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN”, t. 183, s. 119–131.
- Kowalik, Stanisław (2007). *Psychologia rehabilitacji*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Łabędź, Krzysztof (2017). *Nowe ruchy społeczne w przestrzeni miejskiej (na przykładzie Krakowa)*. „Annales Universitatis Mariae Curie Skłodowska”, t. 24, nr 2, s. 187–204.
- Makurał, Magdalena, Charchuła, Zuzanna, Wałaszek, Jan (2019). *Badanie ewaluacyjne V edycji budżetu partycypacyjnego w Warszawie*. Warszawa: Budżet Partycypacyjny Warszawa.
- Maślanka, Agnieszka (2008). *Prawne i pozaprawne formy wsparcia osób z niepełnosprawnością intelektualną w kontekście zmiany paradygmatu w postrzeganiu tych osób*. „Człowiek-Niepełnosprawność-Społeczeństwo”, nr 2, z. 8, s. 17–34.
- Nario-Redmond, Michelle R., Kemerling, Alexia A., Silverman, Arielle (2019). *Hostile, benevolent, and ambivalent ableism: Contemporary manifestations*. „Journal of Social Issues”, vol. 75, no. 3, s. 726–756.
- Oliver, Michael (2009). *Understanding Disability. From Theory to Practice. Second Edition*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Oliver, Michael, Barnes, Colin (2012). *The New Politics of Disablement*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Paluszkiewicz, Magdalena (2015). *Prawne pojęcie niepełnosprawności*. „Studia Prawno-Ekonomiczne”, t. XCV, s. 77–98.
- Peret-Drażewska, Paulina (2014). *Orientacje sprawcze i wspólnotowe współczesnej młodzieży*. „Kultura Społeczeństwo Edukacja”, nr (2)6, s. 135–151.
- Piątek, Grzegorz (2020). *Najlepsze miasto świata*. Warszawa: W.A.B./GW Foksal.

- Raciborski, Jacek (2011). *Obywatelstwo w perspektywie socjologicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Rada Europy (2006). Zalecenie nr Rec(2006)5 Komitetu Ministrów dla państw członkowskich. Plan działań Rady Europy w celu promocji praw i pełnego uczestnictwa osób niepełnosprawnych w społeczeństwie: podnoszenie jakości życia osób niepełnosprawnych w Europie 2006–2015. Strasburg: Rada Europy.
- Ryan, Thomas G., Griffiths, Sarah (2015). *Self-advocacy and its impacts for adults with developmental disabilities*. „Australian Journal of Adult Learning”, vol. 55, no. 1, s. 31–53.
- Smagacz-Poziemska, Marta (2018). *Praktyki życia codziennego w wielkomiejskim osiedlu – ku nowym formom życia wspólnotowego?*. „Miscellanea Anthropologica et Sociologica”, t. 19, nr 1, s. 230–251.
- Sobol, Agnieszka (2017). *Budżet obywatelski jako narzędzie rozwoju lokalnego*. „Studia Ekonomiczne”. „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach”, nr 316, s. 172–182.
- Wiliński, Mateusz (2010). *Modele niepełnosprawności: indywidualny – funkcjonalny – społeczny*. W: Anna I. Brzezińska, Radosław Kaczan, Karolina Smoczyńska (red.). *Diagnoza potrzeb i modele pomocy dla osób z ograniczeniami sprawności*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 15–59.
- Wiśniewska, Magdalena (2018). *Budżet obywatelski w polskich miastach – doświadczenia w województwie łódzkim*. „Studia Miejskie”, t. 29, s. 91–99.
- Wojciszke, Bogdan, Szlendak, Monika A. (2010). *Skale do pomiaru orientacji sprawczej i wspólnotowej*. „Psychologia Społeczna”, t. 5, z. 1(13), s. 57–70.
- Wójcicki, Michał (2013). *Pojęcie, istota i formy partycypacji społecznej w procesie planowania przestrzennego*. „Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna”, nr 24, s. 169–183.